

УДК 343.988

Олена Козицька,

канд. юрид. наук, старший інспектор з
ювенальної превенції сектору превенції
Хмельницького відділу поліції Головного управління
Національної поліції в Хмельницькій області

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ВІДНОСНО ДІТЕЙ

Стаття присвячена дослідженню особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики злочинів, вчинених відносно дітей. Розглянуто основні відомості, які необхідно вивчати під час криміналістичного дослідження саме дитини як потерпілого від злочину, запропоновано класифікацію осіб, потерпілих від злочинів, вчинених стосовно дітей.

Ключові слова: криміналістична характеристика, дитина, особа потерпілого, повноліття, малолітня особа, неповнолітня особа, вік, умови життя та виховання, місце навчання, потреба в захисті держави.

Постановка проблеми. У Декларації прав дитини, проголошеній Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1959 року, визначено, що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження [4]. Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їхніх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні [7].

Разом із тим у 2015 році та протягом дев'яти місяців 2016 року на території України 13 тис. 685 дітям було завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди внаслідок вчинення стосовно них кримінальних правопорушень [18]. Безсумнівно, така ситуація зумовлює необхідність вжиття широкого комплексу науково-обґрунтованих заходів, спрямованих на профілактику, виявлення та ефективне розслідування злочинів, вчинених стосовно дітей. Саме тому нині є досить актуальним вивчення особи потерпілого як структурного елемента криміналістичної характеристики даної категорії злочинів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню особи потерпілого як

структурного елемента криміналістичної характеристики злочинів присвячено праці багатьох учених-криміналістів, зокрема В. В. Вандишева, В. А. Журавля, В. О. Коновалової, Є. Д. Лук'янчикова, В. В. Тіщенко, Є. О. Центрова, В. І. Шиканова, Н. Є. Шинкевича, В. Ю. Шепітька та багатьох інших. Крім того, у 2015 році О. І. Резнікова підготувала та захистила дисертацію, присвячену виявленню закономірностей поведінки жертви злочину (потерпілого) у процесі вчинення злочину, його досудового розслідування та судового розгляду. У своєму дослідженні науковець розробила наукові основи віктимологічного пізнання особи та використання його результатів у криміналістиці. Водночас криміналістичному дослідженню особи дитини, яка є потерпілим від злочину, в сучасній науці приділено недостатньо уваги.

Метою статті є дослідження особи потерпілого як структурного елемента криміналістичної характеристики злочинів, вчинених стосовно дітей, окреслення проблем, які виникають при цьому, та надання пропозицій щодо їх вирішення, а також розроблення класифікації осіб, які є потерпілими від даної категорії злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці 60-х років минулого століття видатні вчені О. Н. Колесніченко та Л. А. Сергеева ввели в науковий обіг термін «криміналістична характеристика злочинів» та запропонували розгорнуте уявлен-

ня про нього. З того часу в криміналістиці розпочалися наукові пошуки та дискусії щодо визначення поняття криміналістичної характеристики окремих видів злочинів, її складу та взагалі доцільності розроблення. Незважаючи на те, що свого часу Р. С. Белкін дійшов висновку, що «криміналістична характеристика злочину перетворилася в ілюзію, в криміналістичний фантом» [1, с. 223], ми не можемо не погодитись із тим, що вона дійсно продовжує сприяти розробленню окремих методик розслідування, побудові типових програм і моделей розслідування злочинів, визначенню напряму розслідування конкретного злочину та слугувати слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про певний вид злочинів [15, с. 12]. Однак для того, щоб розроблена теоретиками криміналістична характеристика злочину змогла допомогти практикам у розслідуванні конкретних кримінальних правопорушень, до її складу слід включати не всі, а лише значущі елементи. Одним із таких елементів, безспірно, є особа потерпілого, адже відомості про нього або ж інформація, надана ним, можуть бути використані під час висунення слідчих версій, планування початкового та подальшого етапів розслідування, розроблення заходів криміналістичної профілактики тощо. Загалом, актуальність та практична корисність дослідження особи потерпілого детермінували появу віктимологічного підходу у криміналістиці, відповідно до якого збирання інформації про злочинця розпочинається саме з дослідження особи та поведінки потерпілого [6, с. 46].

Серед суттєвих для криміналістичної характеристики даних про особу потерпілого вчені виділяють дві групи відомостей:

1) відомості про власні якості, притаманні потерпілому як особистості, яка наділена певною сукупністю фізичних та соціально-психологічних рис;

2) відомості про особливості поведінки, зв'язки та взаємини потерпілого зі злочинцем та іншими особами, його місце в системі найближчого соціального оточення, що може зумовити специфіку вчинення злочину (спосіб, час, місце, знаряддя та засоби, інші обставини його вчинення) [17, с. 52].

Такими відомостями, на думку Ю. В. Гавриліна та М. Г. Шурухнова, є демографічні дані (стать, вік, місце проживання, професія тощо), інформація про характер та розмір завданої потерпілому шкоди, фізичні, біологічні та психологічні особливості потерпілого, його спосіб життя, захворювання, віктимність поведінки, рівень культури, ціннісні орієнтації, взаємозв'язки з іншими людьми [3, с. 56].

Також у результаті криміналістичного дослідження особи жертви злочину (потерпілого) мають бути з'ясовані: дані, які характеризують таку особу як особистість; дані про спосіб життя, зв'язки та стосунки з оточуючими; дані про взаємини зі злочинцем; особливості поведінки потерпілого до й під час вчинення злочину; характер шкоди, наслідки злочину; позиція потерпілого у кримінальному провадженні [2, с. 21].

В. Ю. Шепітько розширює цей перелік та зазначає, що вивчення особи потерпілого повинно включати в себе:

1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейний стан, наявність родичів);

2) соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі);

3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент вчинення злочину, після його вчинення;

4) незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення);

5) соціальні зв'язки (коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи);

6) дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості;

7) матеріальне становище (наявність майна, в тому числі і нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення);

8) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягувалися до кримінальної відповідальності);

9) причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості) тощо [20, с. 164-165].

Справді, перелік відомостей про потерпілого, які встановлюються і використовуються під час виявлення, розслідування та криміналістичної профілактики злочинів, є досить широким і включає в себе значну кількість елементів, які можуть змінюватися залежно від виду злочину та категорії потерпілого.

Перед тим, як перейти безпосередньо до визначення відомостей, які необхідно вста-

новлювати під час вивчення особи потерпілого від злочинів, вчинених стосовно дітей, слід дослідити питання про те, хто може бути потерпілим від цих злочинів, та класифікувати злочини, вчинені стосовно дітей.

Відповідно до Конвенції про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [12].

У Сімейному кодексі України вказується, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття [16], а у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» уточнюється, що дитина – це особа, віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [8].

Разом із тим у цивільному праві поняття «дитина» застосовується у значенні особи, яка перебуває у кровному спорідненні першого ступеня по прямій лінії з іншими особами (батьками), а основне значення надається право- і дієздатності фізичної особи, які змінюються залежно від віку і не завжди збігаються з повноліттям особи. Водночас набуття повноліття пов'язується виключно з досягненням особою 18 років, і саме із досягненням цього віку в особи втрачається статус дитини і вона вибуває з-під охорони і захисту держави, і жодних винятків, які дозволяють говорити про набуття статусу повноліття до досягнення 18 років, у законодавстві України не визначено [5, с. 253-254].

Якщо ж аналізувати чинне законодавство далі, то можна виявити також низку суперечностей щодо критеріїв поділу осіб, які не досягли повноліття, на малолітніх та неповнолітніх. У Цивільному кодексі України зазначається, що малолітня особа – це фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, а неповнолітня особа – фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [19]. Аналогічна позиція закріплена й у Сімейному кодексі України. На відміну від цього, у кодексах, прийнятих до незалежності України, поділ осіб на малолітніх і неповнолітніх не здійснюється: так, у ст. 187 Кодексу законів про працю йдеться про те, що неповнолітні – це особи, які не досягли вісімнадцяти років [10], а в ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення ототожнюються поняття «дитина» і «неповнолітній» [11, с. 137].

Водночас у Кримінальному процесуальному кодексі, у ст. 3, даються такі визначення термінів: малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина віком від чотирнадцяти до вісімнад-

цяти років [14, с. 4]. Виходячи із цього, можна говорити, що особа до чотирнадцяти років одночасно може мати правовий статус як малолітньої, так і неповнолітньої особи. Тоді виникає запитання: в якому сенсі розуміти поняття «малолітня особа» та «неповнолітня особа», які вживаються у Кримінальному кодексі України (надалі – ККУ) [13], якщо їх визначення у цьому нормативно-правовому акті не надаються? Наведемо приклад: у ч. 1 ст. 304 ККУ встановлюється кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми; ч. 2 визначає кваліфікуючу ознаку цього злочину – вчинення тих самих дій щодо малолітньої особи. Чому тоді не можна кваліфікувати дії особи, яка втягнула 13-річну дитину у злочинну діяльність, за ч. 1 ст. 304 ККУ, розтлумачивши цю норму в розрізі ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України? Разом із тим, наприклад, ч. 1 ст. 164 ККУ встановлює відповідальність за злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, однак у цьому разі поняття неповнолітніх дітей охоплює і малолітніх осіб. Тобто виходить, що в деяких статтях ККУ поняття «неповнолітня особа» трактується на підставі Цивільного та Сімейного кодексів, а в інших – на підставі Кримінального процесуального кодексу? На нашу думку, ці протиріччя можливо усунути лише шляхом прийняття змін до вищевказаних нормативних актів, однак нині з метою недопущення непорозумінь слід вживати лише поняття «дитина», щодо якого суперечностей у законодавстві немає. Саме тому під час криміналістичного дослідження особи, яка не досягла 18-річного віку, ми пропонуємо називати її дитиною й уникати вживання поняття «особа неповнолітнього потерпілого», оскільки воно може трактуватися неоднозначно.

Загалом, Кримінальним кодексом України передбачено широкий перелік складів злочинів, потерпілими від яких може бути дитина. Серед цих злочинів умовно можна виділити три групи:

1) злочини, які можуть бути вчинені стосовно будь-яких осіб, у тому числі щодо дітей (наприклад, вбивство через необережність (ст. 119 ККУ), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ), крадіжка (ст. 185 ККУ), шахрайство (ст. 190 ККУ) та багато інших). При цьому вчинення таких злочинів щодо малолітнього є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 ККУ);

2) злочини, вчинення яких щодо неповнолітньої або малолітньої особи визначено законодавством як кваліфікуючу обставину,

що тягне за собою більш суворе покарання, передбачене частинами другими, третіми тощо відповідних статей ККУ (наприклад, доведення до самогубства (ч. 3 ст. 120 ККУ), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136 ККУ), згвалтування (ч. 3, 4 ст. 152 ККУ), схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів (ч. 2 ст. 315 ККУ) та ін.);

3) злочини, які можуть бути вчинені тільки стосовно дітей, оскільки особу потерпілого – дитину – передбачено їх основних складом (наприклад, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ), неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 ККУ), підміна дитини (ст. 148 ККУ), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ), незаконні дії щодо усиновлення (удочерення) (ст. 169 ККУ) та інші) [9, с. 20-22].

Залежно від вищевказаних категорій, а також від самого складу злочину межі криміналістичного дослідження особи потерпілого у процесі побудови криміналістичної характеристики злочину можуть варіюватися. Не зупиняючись на тих відомостях, які досить детально описані в науковій літературі і які вивчаються під час дослідження як дорослого потерпілого, так і дитини (наприклад, стать особи, місце проживання, злочинний досвід тощо), зосередимо увагу лише на тих даних, які, на нашу думку, є важливими у криміналістичному дослідженні саме дитини як потерпілого від злочину, і на підставі них спробуємо класифікувати осіб, потерпілих від злочинів, вчинених стосовно дітей. Такими даними є: вік дитини, умови життя та виховання, місце навчання та наявність потреби в особливому захисті держави.

Отже, за віковою ознакою на підставі норм Кримінального кодексу України ми можемо виділити шість категорій дітей, які можуть бути потерпілими від злочину:

- 1) малолітня особа;
- 2) неповнолітня особа;
- 3) новонароджена дитина (ст. 117, ч. 2 ст. 135 ККУ);
- 4) дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 ККУ);
- 5) особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 156 ККУ);
- 6) особа, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ).

Залежно від умов життя та виховання дітей, які є потерпілими, можна виокремити тих, які проживають і виховуються у: повній сім'ї; неповній сім'ї (сім'я, що складається з матері або батька і дитини); багатодітній

сім'ї; прийомній сім'ї; дитячому будинку сімейного типу; дитячому будинку-інтернаті.

За місцем навчання потерпілі розподіляються на:

- 1) дітей, які не охоплені навчанням;
- 2) дітей, які відвідують дошкільні навчальні заклади;
- 3) дітей, які відвідують позашкільні навчальні заклади (станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії тощо);
- 4) учнів загальноосвітніх навчальних закладів;
- 5) учнів професійно-технічних закладів освіти;
- 6) студентів вищих навчальних закладів.

Наявність потреби в особливому захисті держави зумовлює виділення таких категорій потерпілих від злочинів, учинених стосовно дітей: дитина-сирота; дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; діти, позбавлені батьківського піклування; дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах; дитина, розлучена із сім'єю; безпритульні діти; дитина-інвалід; дитина-біженець; дитина, яка потребує додаткового захисту; діти, які потребують тимчасового захисту.

Висновки

Вивчення особи потерпілого від злочинів, учинених стосовно дітей, має важливе кримінально-правове, процесуальне та криміналістичне, зокрема тактичне, значення. Основними критеріями класифікації дітей, які є потерпілими від злочинів, є вік дитини, умови життя та виховання, місце навчання та наявність потреби в особливому захисті держави.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001. – 240 с.
2. Бурданова В. С. Виктимологические аспекты криминалистики : учеб. пособ. / В. С. Бурданова, В. М. Быков. – Ташкент : Изд-во Ташк. ВШ МВД СССР, 1981. – 79 с.
3. Гаврилин Ю. В. Криминалистика: методика расследования отдельных видов преступлений : курс лекций / Ю. В. Гаврилин, Н. Г. Шурухнов. – М., 2004. – 471 с.
4. Декларация прав дитини, проголошена 20.11.1959 Генеральною Асамблеєю ООН : Резолюція 1386 (XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
5. Євко В. Ю. Співвідношення поняття «дитина» за цивільним та сімейним правом України /

В. Ю. Євко // Вісник Академії адвокатури України число. – 2012. – № 3(25). – С. 253–254.

6. Журавель В. А. Допрос потерпевшего при викривном поведени / В. А. Журавель // Криміналістика и судебная экспертиза. – Вып. 26. – К.: Вища шк., 1983. – С. 46–51.

7. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України від 05.03.2009 № 1065-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.

8. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

9. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / В. О. Брижик, Т. В. Журавель, О. О. Кочемировська [та ін.]. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 238 с.

10. Кодекс законів про працю від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення : чинне законодавство із змінами та допов. 05 січня 2016 року : Офіц. текст. – К.: Алерта, 2016. – 262 с.

12. Конвенція про права дитини, прийнята 20.11.1989 Генеральною Асамблеєю ООН : Резолюція 44/25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

13. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. на 15 січня 2016 року : Офіц. текст. – К.: Алерта, 2016. – 202 с.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство станом на 05 березня 2013 р. (офіц. текст) – Суми: ТОВ «ВВП НОТІС», 2013 – 291 с.

15. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності : окремі криміналістичні методики : монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]. – Х.: Право, 2006. – 624 с.

16. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

17. Сокол Е. В. Особенности личности несовершеннолетнего, вовлеченного в совершение преступления / Е. В. Сокол // Вестник Краснодарского университета МВД России. – 2009. – № 4. – С. 50–55.

18. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2015 та 2016 роки // Генеральна прокуратура України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

19. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Назва з екрана.

20. Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : республік. між від. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вып. 93. – С. 168–174.

Статья посвящена исследованию личности потерпевшего как элемента криминалистической характеристики преступлений, совершенных относительно детей. Рассмотрены основные сведения, которые необходимо изучать в процессе криминалистического исследования именно ребенка как потерпевшего от преступления, предложена классификация лиц, потерпевших от преступлений, совершенных относительно детей.

Ключевые слова: криміналістическа характеристика, ребенок, личность потерпевшего, совершеннолетие, малолетнее лицо, несовершеннолетнее лицо, возраст, условия проживания и воспитания, место учебы, необходимость в защите государства.

The article investigates identity of the victim as part of criminalistic characteristics of crimes committed against children. Considered the basic information that is necessary to study in the forensic investigation is the child as a victim of crime, proposed classification victims of crimes committed against children.

Key words: criminalistics characteristic, child, victim's person, adulthood, juvenal, underage, age, living conditions and upbringing, place of study, need to protect state.